

A KEGYÚRI JOG ÉS A TÉRÍTŐ FÖLDESÚRI
ELLENREFORMÁCIÓ LEHETŐSÉGEI.
FELEKEZETI ALAPÚ KONFLIKTUSOK
VARANNÓN ÉS UNGVÁRON A 17. SZÁZADBAN

THE „IUS PATRONATUS” AND THE REALIZATION
OF THE PROSELYTIZER LANDLORD COUNTER-
REFORMATION. DENOMINATIONAL CONFLICT
IN VARANNÓ AND UNGVÁR IN THE 17TH
CENTURY

Borbély Zoltán

PhD. EKKE, adjunktus.
borbely.zoltn@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1608. évi vallásszabadság törvénye és a Wesselényi-féle összeesküvés (1664-1671) közötti időszakot a „hittérítő földesúri ellenreformáció” felfogása jellemezte, amely alakította az erőviszonyokat a növekvő katolikus vallás és a protestáns egyházak között. Ebben az időszakban a földesurak békés (vagy kevésbé békés) eszközökkel megpróbálták jobbágyaikat saját vallásukra téríteni, ahol a „jus patronatus” segített nekik. Tanulmányomban két északkelet-magyarországi település (oppidum) vallási életét és az azokat befolyásoló tényezőket elemzem. A kérdés mikrotörténeti elemzésének eredményeként rámutatok a kálvinista pártfogó rendszer nagy jelentőségére, amely nagyon erős társadalmi struktúrát alakított ki. Ez a szerkezet tovább élt, amikor a földesurak áttértek a katolikus vallásba. Ebben a helyzetben több vallásbeli konfliktus alakult ki a katolikus és a protestáns prédikátorok között. A protestáns prédikátorok jutalma és kiváltságai megvédték a nemes vármegyét, ahol a legmeghatározóbb hatalom a protestáns nemesek szövetsége volt. Ez a szövetség sikeres volt a magyar diéták politikai akaratteremtési folyamataiban, és ennek eredményeképpen alakult ki a gyóntatási rend mint a korporativitás különleges típusa.

Abstract

The period between the 1608. law of religious freedom and the Wesselényi conspiracy (1664-1671) was characterized by the conception

of the „proselytizer landlord counter-reformation”, which shaped the balance of power between the growing Catholic confession and Protestant churches. In this period the landlords tried to convert their serfs to their own confession by peaceful (or less peaceful) means, wherein the „jus patronatus” helped them. In my study, I analyze the religious life of two settlements (oppidum) in Northeast Hungary and the factors which influenced them. As a result of the microhistorical analysis of the issue, it was pointed out the great importance of the calvinistic patron system, which developed a very strong social structure. This structure lived on afterwards that the landlords converted to the catholic church. In this situation there were a several confessional conflict between the catholics and the protestans preacher. The rewards and privileges of the Protestant preachers protected the noble county, wherein the most dominant power was the alliance of the protestant gentries. This aliance was successful in the political will-building processes in the hungarian Diets too, and resulted the formation of the confessional order as a special type of corporatism.

Kulcsszavak: kegyúri jog, ellenreformáció, felekezeti konfliktusok

Keywords: merciful law, counter-reformation, denominational conflicts

Az 1608. évi országgyűlés vallásügyi törvényeinek szentesítése és a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolását követő erőszakos ellenreformáció megindulása közti időszakban a földesúri „térítő” ellenreformáció kifejezéssel körvonalazható legszemléletesebben az a jelenség, amely az egyre erősödő katolikus felekezet és a protestáns egyházak közti erőviszonyokat alakította. A térítő földesúri ellenreformáció kifejezést először Péter Katalin használta a jezsuiták sárospataki tevékenységének bemutatásánál, azóta azonban számos esettanulmány született, amelyek ezen logika mentén mutatták be egy-egy település felekezeti viszonyainak alakulását, amelyben a patrónusi joggal rendelkező földesúr békés, vagy esetenként erőszakos módszerekkel próbált beavatkozni birtokai hitéletébe.¹ A példák elsősorban Nyugat-Dunántúlról, az Esterházy-, Nádasdy- és Batthyány-birtokok gazdag forrásanyagának köszönhetően ismertek, amelyre támaszkodva Fazekas István egyfajta modelljét is felvázolta a térítések folyamatának.² Néhány klasszikusnak nevezhető példa az ország északi feléből is ismert, mint amilyen a Hont megyei Szuha esete,

¹ *Péter Katalin*: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. *Egyháztörténeti Szemle* 2006/2. (VII. évf.) 30-43.

² *Fazekas István*: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr 2014. 190.

amelynek jobbágy lakói katolikus papot szerettek volna hívni a falu templomába, törekvéseik azonban a kegyurak – köztük a Rákócziak – ellentétes akarata miatt megghiúsult.³ Néhány jelzés értékű példával találkozhatunk még a szakirodalomban, amely a földesúri patrónusi jog érvényesítésének lehetőségein keresztül mutatja be egy-egy falusi közösség hitváltásának folyamatát, de csak kivételes esetekben állnak rendelkezésre olyan források, amelyek ennek az elhúzódó folyamatnak a részleteit is megvilágítják.⁴

Tanulmányomban két északkelet-magyarországi település felekezeti életének változásait és az azokat befolyásoló tényezőket veszem elemzés alá a térítő földesúri ellenreformáció korszakában, vagyis a 17. század elejétől az 1670-es évekig. A két vizsgált település a zempléni Varannó és a szomszédos megyében található Ungvár, amelyek elsősorban a fennmaradt források alapján hívják fel magukra a figyelmet és kínálják annak a lehetőségét, hogy a korszakban tapasztalható változásokat ne csak egy-egy eseményhez kapcsolódva, hanem folyamatában vehessük komplex elemzés alá.⁵ Annyiban azonban eltér a legtöbb felsorolt példától, hogy nem két egyszerű, a földesúri akaratnak szinte védtelenül kiszolgáltatott jobbágyfaluról van szó, hanem két virágzó mezővárosról, amelyek választott főbíróval, tanáccsal, céhekkal és az oppidum jogálláshoz kapcsolódó, források hiányában azonban meghatározhatatlan önkormányzatisággal rendelkeztek. Ez a tény a magyar reformáció és katolikus megújulás kutatásában egy különleges helyet jelöl ki a téma számára, ami annyiban befolyásolja az elemzést, hogy figyelembe véve a mezőváros kategórián belül tapasztalható számtalan formációt, mindenféle modelltől független, csupán a források diktálta logika mentén végzem az elemzést.⁶ Ennek ellenére mégsem tartom öncélúnak a két, akár egyedi esetnek is tekinthető példa részletes elemzését, ugyanis az eseményeket szélesebb kontextusban elemezve fontos és – véleményem szerint – általános érvényű következtetésekre juthatunk általuk.

³ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet I–V. Bp. 1932–1933. IV. 107–108.*

⁴ *Tusor Péter: A katolikus felekezetszervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján. In: Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század). Szerk.: Szabó András. Bp. 2005. 130.*

⁵ Itt szeretném megköszönni Kármán Gábornak, hogy nem csak felhívta a figyelmem az Esterházy család hercegi ága történetének a levéltárban levő forrásaira, hanem rendelkezéseimre is bocsájtotta azokat.

⁶ *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995.; Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egi püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. 2005.*

A források elsősorban a varannói hitéletet befolyásoló tényezők részletesebb megvilágítását teszik lehetővé. Ungvár esetében csupán egyetlen esemény, Szepesi András városi prédikátor 1657-ben történt elűzésének az esete kerül elő, ami azonban tökéletesen kiegészíti és mintegy magyarázza is a Varannón tapasztalható helyzetet.

A párhuzam azonban nem a mezővárosi státuszából fakad elsősorban, – ugyanis abban jelentős eltérések is lehetnek – hanem abból, hogy az 1650-es évektől közös volt a patrónusi joggal rendelkező földbirtokos személye. Ungvár esetében az egész korszakot tekintve egyszerű a helyzet, ugyanis már a 14. századtól kezdve a Homonnai Drugeth család birtoka és egyik legfontosabb központja volt. A családi fészekként szolgáló vár mellett alakult ki a mezőváros, amelynek kereskedelmi kapcsolatai és iparosai az egyik legjelentős arisztokrata família igényeit szolgálták ki, ennek megfelelően a régió egyik legjelentősebb központja volt.

Varannó felfutását szintén annak köszönheti, hogy előnyös fekvéséből fakadóan a varannói-csicsvai uradalmi központjaként funkcionált, ahol 1523-ig a Rozgonyi család tagjai, ezt követően pedig az ecsedi Báthoriak tartózkodtak szívesen kényelmes kúriáikban.⁷ A 17. század második felében a Zemplén, Sáros és Borsod vármegyékben fekvő Báthori birtokok központja volt, amit annyira megkedvelt Báthori György, hogy feleségével, somlyai Báthori Annával ide is temették el őket. Alighanem ennek is köszönhető, hogy fiuk, Báthori István, a későbbi országbíró előszeretettel tartózkodott Varannón. 1579 farsangján itt tartotta esküvőjét Homonnai Fruzsínával és itt kezdte el fogalmazni meditációit, amely a református egyház- és irodalomtörténet kiemelkedő fontosságú alkotása.⁸ Báthori István itteni tevékenysége hosszú időn keresztül meghatározó nyomokat hagyott a település életében, amelynek hatásai jóval a halál után is befolyással voltak, többek között a felekezeti viszonyokra is.

A református egyház legbefolyásosabb patrónusaként következőes egyház- és felekezetépítő politikát folytatott a birtokain, amelynek eredményeit (fiú) örökös hiányában végrendeletének rendelkezéseiben igyekezett körülbástyázni. Varannót Homonnai Fruzsina számára jelölte ki lakhelyül, aminek három tucatnyi faluból álló uradalmát és számos jövedelmét élete végéig, 1609-ig élvezhette. Az itteni bir-

⁷ *Oláh Tamás*: Csicsva vára a Bocskai-felkeléstől a Thököly-felkelés végéig. In: *Végvár és mentalitás a kora újkori Európában* (Studia Agriensia 31.) Szerk.: Berecz Máttyás – Bujdosné Pap Györgyi – Petercsák Tivadar. Eger 2015. 181–183.

⁸ Ecsedi Báthori István meditációi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.) Sajtó alá rendezte: Erdei Klára – Keveházi Katalin. Budapest-Szeged 1984.

tokok örököséül testvérét, Báthori Erzsébetet és Nádasdy Ferencről született gyermekeit, illetve unokahúgát, Várday Katát jelölte meg.⁹

Báthori végrendeletének egyik legsarkalatosabb pontja – aminek betartására hitlevelet írtattak alá az örökösökkel – az volt, hogy a tőlük telhető módon védelmezik a református hitet, és minden eszközzel távol tartják a katolikusokat az örökségtől.¹⁰ Mint hamarosan látni fogjuk, ennek a kitételnek az örökösök első generációja igyekezett is eleget tenni, idővel azonban egyre gyengült az érvénye a sarkalatos kikötésnek.

Báthori Erzsébet örökségét Nádasdy Katalin kapta meg, aki Homonnai Drugeth György feleségeként gyakorlatilag a Drugeth vagyonhoz kapcsolta a varannói uradalomból rá eső részeket. A másik vonalon Várday Kata és gyermekei örökölték, az első házasságából született Telegdy Anna és a második férjétől származó Nyáry Krisztina. Az öröklés kapcsán Krisztina bír nagyobb jelentőséggel, ugyanis Telegdy Annának és Nyáry Istvánnak nem maradtak felnőttkort megélt gyermekei. Nyáry Krisztina azonban Esterházy Miklós feleségeként a család grófi ágának megalapozója lett. Hat gyermekük házasságai révén az Esterházyak szilárdan meggyökereztek a magyar arisztokráciában, és rendkívül kiterjedt birtokállományra tettek szert.¹¹

Ennek egyik fontos szála Esterházy Mária és Homonnai Drugeth György 1652. április 28-án kötött házassága volt, ami azt jelentette, hogy a Drugethek kezébe került az itteni Esterházy-érdekeltségek jelentős része, köztük a témánk központjában álló Varannó is. Az uradalomhoz tartozó falvakban idővel megjelentek ugyan részbirtokosok, de Varannó mezővárosában a Drugethek mellett csak a közeli rokon és hithű katolikus szalai Barkócziakat találjuk az 1660-as években.¹²

A birtokosok felekezeti összetételét tekintve azonban már Várday Kata 1629-ben bekövetkezett halálát követően a katolikusok kerültek túlsúlyba, majd az 1630-as évek közepétől, Telegdy Anna halála és Nyáry István konverziója után csak katolikus földesurai voltak Varan-

⁹ Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. Bevezetéssel közreadja Vadász Veronika. (Fiatal Filológusok Füzetei. Kora Újkor I.) Szeged 2002.

¹⁰ Báthory István végrendelete i. m. 79. A 17. század elejéről több példa is ismert arra, hogy a földbirtokos végrendeletében is igyekszik biztosítani a saját protestáns vallása kizárólagosságát. Báthorihoz hasonlóan Thurzó György nádor is úgy végrendelkezett, hogy birtokait csak ágostai evangélikus hit követője örökölhesse. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 108 Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium 4. fasc. A No 6.; Báthory István végrendelete i. m. 101.

¹¹ *Fejed Judit*: Az Esterházyak házassági politikája. In: *Gyermeke a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetből... egy kis fruccimreccskét nekünk”. Szerk.: Péter Katalin Bp. 1996. 115–166.

¹² *Oláh T.*: Csicsva i.m. 186–199.

nónak. Ez a tendencia kronológiáját tekintve is beilleszthető abba az országosan megfigyelhető folyamatba, amely során a főnemesség döntő többsége katolizált és hozzáfogott új hitének terjesztéséhez saját birtokain, a patrónusi jog kínálta keretek között. Ezek a keretek azonban pontosan meg nem határozott lehetőséget jelentettek a birtokos számára. A nyugat-dunántúli példák azt mutatják, hogy sok esetben jogi alapot jelentettek a földesúr számára, hogy a protestáns lelkészeket eltávolítsák és a saját maguk által kiválasztott lelképásztort jelöljék ki a helyükre.¹³ Még a 16. században, a reformáció térhódításának időszakából azonban olyan felfogás is ismert, miszerint a földesúr vallási hovatartozástól függetlenül volt a kegyura a birtokán álló templomnak, az abban szolgálatot teljesítő lelképásztort azonban a közösség választotta ki.¹⁴ Az innen ismert példákból azonban az tűnik ki, hogy a főkegyurak nem kényszerítették rá jobbágyaikat saját hitük gyakorlására. A két értelmezés természetesen nem zárja ki egymást, de a 17. századra kiformalódott konfessziók működésének logikája (az üdvözülés egyetlen lehetséges útjának biztosítása) sokkal tudatosabb cselekvésre ösztönözte a kegyurakat. Vagyis a térítő földesúri ellenreformáció időszakában már két, vagy több kiforrott felekezet közti konfliktus zajlott, amelynek kimenetelére számos tényező befolyással lehetett.

Varannó esetében a 16-17. század fordulójára már jól megsziárdult felekezeti keretekről beszélhetünk, amelyre Báthori István tevékenységének volt hosszan meghatározó hatása. A településen az 1597. évi házösszeírás során 75 adófizető házat számoltak össze, ami azonban közel sem fedi le a tényleges lakosságot, ugyanis jelentős számú nemes jogállású személy is élt Varannón, akiről nem rendelkezünk számszerű adatokkal.¹⁵ Ahogyan arról sem, hogy hogyan alakult a lakosok etnikai megoszlása, de nagyjából a magyarral azonos arányú szlovák népesség lakhatta a mezővárost, valamint kisebb számban ruténok, lengyelek és időnként zsidók is jelen voltak. Az etnikai összetételnek a felekezeti viszonyokra is hatása volt, ugyanis a szláv ajkú népesség jellemzően az ágostai hitvallást gyakorolta, míg a magyar etnikum a helvét reformáció szellemében szervezte meg gyülekezeteit. Az etnikai-felekezeti határ éppen Varannónál húzódhatott, ugyanis tőle északra evangélikus, délre pedig református vallású helységeket találunk a 17. században.¹⁶

¹³ *Fazekas I.*: Reform útján i.m. 190.

¹⁴ *Péter Katalin*: A reformáció: Kényszer vagy választás? Bp. 2004. 108–117.

¹⁵ *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házösszeírás. Bp. 2001. 622.

¹⁶ *Csepregi Zoltán*: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján. In: *Teológia és nemzetek*. Szerk.: Szabó Lajos. Bp. 2016. 101.

Egyházigazgatási szempontból azonban egy rendkívül érdekes helyzet alakult ki. A tiszáninneri református egyházmegyék nem szerveződtek egységes kerületté, hanem esperesi szervezetben maradtak, amelyek vezetői püspöki hatáskörrel is rendelkeztek. Varannó ilyen módon a zempléni esperességhez tartozott. A különlegességet az adja, hogy az 1597-ben Sátoraljaújhelyen tartott zsinaton a Varannó és Mogyorós környéki evangélikus szlovák lelképásztorok elöljárójává a varannói prédikátort nevezték ki. Vagyis egy olyan unió jött létre, amely a református és evangélikus felekezetet közös egyházszerkezeti keretben (a zempléni esperes fennhatósága alatt) fogta össze, ugyanakkor szertartási és hitvallási egység nem jött létre.¹⁷ Dienes Dénes az unió létrejöttének háttérében Báthori István ösztönzését véli felfedezni, akinek így saját birtokainak egyházigazgatási ügyei egyszerűsödtek le.¹⁸ A református egyházban a világi partónusok szerepe közismerten jelentős volt, így a létrejött unióban a varannói prédikátor révén, az evangélikus szlovák jobbágyokra is kiterjedt a teljes befolyása.

Az unió gyakorlata leginkább Varannó mindennapjait határozta meg a következők szerint: „hogy miután Varannóról az pápismus kikölt, ott két prédikátor lakott, egyik az helvetica confession való magyar prédikátor, ki ott primarius volt, az fő parochiában az lakott, az alsó templomban prédikállot, annak is külön proventusa volt. Az másik volt az augustana confession az az felső templomban predi-callot, annak is külön proventusa volt is, az az usus continuáltatott Báthory György, Báthory István és Báthory Istvánné ideikben.”¹⁹

Vagyis az 1597. évi zsinaton kimondott unió már a Báthoriak idején kialakult gyakorlatot szentesíthette. Ahogy a szövegből is kiderül, a református prédikátor élvezte az elsőséget, akinek a parókiájához két környékbeli falu, Visnyó és Izsép földesúri szolgáltatásait rendelték. Tehát református prédikátor földesúri jogokat gyakorolt az említett két faluban, ami elsősorban a jövedelmek beszédését és különféle haszonvételek igénybevételét jelentette.²⁰ A „tot collega” javadalmazása azonban a református prédikátor jóindulatától függhetett, ugyanis 1639-ben „a lutheránus auditorok kívánták a főpásztor-

¹⁷ *Dienes Dénes*: Református-evangélikus unió Zemplén vármegyében a 16–17. században. In: „Nezameniteľné je dedičstvo otcov...” Štúdie k dejinám a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka. Szerk.: Peter Kónya. Prešov 2009. 171–177.

¹⁸ Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései. (Acta Patakina 21.) Szerk.: Dienes Dénes. Sárospatak 2008. 439.

¹⁹ MNL OL P 707. Zichy család zsélyi levéltára Fasc. 13. No. 65. fol. 68. r.

²⁰ Ennek részleteit az 1629. évi egyházlátogatás során fel is jegyezték a jobbágyok panaszjaival együtt. In: Zempléni vizitációk i.m. 30–33.

tól, hogy a káplánnak a maga jövedelméből szakasszon annyi jövedelmet, mellyel contentus lehessen a káplán.”²¹ A javadalom azonban a református prédikátor esetében is a hivatalnak, nem pedig a személynek szólt.

Az egyházi intézményekhez kapcsolódóan meg kell említeni, hogy Varannón működött egy ispotály, valamint uniós alapon evangélikus-református háterű gimnázium is, amely azonban a zempléni esperesség talán legelhangyagoltabb középfokú oktatási intézménye volt.²²

A varannói református prédikátorság javadalmának nagyságát, a környékbeli leányegházak számát és az evangélikusok feletti befolyását tekintve egy elég magas presztízű állásnak tekinthető. A 17. század első évtizedeiben Varannó prédikátorai többé-kevésbé ismertek, ami alapján felvázolható egy általánosnak tekinthető kép az itt szolgáló egyháziakról.²³ Ahogyan az ország más református felekezetű nagybirtokosai esetében, így a Báthori és az őket követő Várday-Nyáry családban is az volt a gyakorlat, hogy olyan saját nevelésű prédikátorokat alkalmaztak előszeretettel, akiknek a tanulmányait ők finanszírozták. Így egyfajta személyes kötődés és függőségi kapcsolat is kialakult a patrónus és prédikátor között. A varannói magyar prédikátorok esetében több példát is lehet említeni erre vonatkozóan.

Az egyik ilyen Bakai Péter, aki még Báthori István alatt kezdte meg a prédikátori szolgálatot az 1590-es évek elején, és hol Varannón, hol Szepsiben, Helmecezen vagy más Báthori birtokon bukkant fel. A patrónussal fennálló viszonyát egy 1615. december 16-án, Várday Katának írott leveléből ismerhetjük meg, amikor éppen varannói prédikátor volt. Ekkor arra panaszkodott, hogy már nyolc éve szolgálja Várday Katát, de úgy érzi, hogy Isten még nem jelölte ki a helyét, de legalábbis nincs saját, jobbágyi terhektől mentesített háza, pedig már 52 éves vénember. Ezért arra kéri a patrónusát, hogy megvásárolhassa azt a helmecei házat, amit Kállay Mihály az 1597-ben létrejött református-evangélikus unió szerzője, szintén egykori varannói prédikátor birtokolt.²⁴ Vagyis arra következtethetünk, hogy a Báthoriak, majd az örökségüket átvevő Nyáry-Várday család az alkalmazásukban álló prédikátorokat tetszésük szerint helyezték be a birtokaikon lévő prédikátori állásokba, és igen erős anyagi függőség állhatott fenn. A Báthori örökösök közül különösen Várday Kata volt az, aki az országbíró

²¹ Zempléni vizitációk i.m. 112.

²² Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső Magyarországon 1596–1672. (Acta Patakina 4.) Szerk.: Dienes Dénes. Sárospatak 2000. 232–233.

²³ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. I–XV. 1902–1934. XIII. Szerk.: Zsinka Ferenc. Budapest 1929. 139.

²⁴ MNL OL P 707. Zichy család zsélyi levéltára XXXII. Missiles. No. 8011.

által kijelölt szellemiségben folytatta a ráhagyott birtokok igazgatását. Ecsedi Báthori István élete utolsó éveiben a fiatalon megözvegyült Katával állt a legszorosabb kapcsolatban. A gondoskodás nem csak az anyagiakra terjedt ki, hanem a katolikus férje, Telegdy János halálát követően komoly energiákat fektetett Katácska frissen felvett református hitének elmélyítésébe is.²⁵ Ennek köszönhetően Várday Kata rendkívül tudatosan ápolta Báthori szellemi örökséget is, amelynek egyik legfontosabb hordozói a református prédikátorok voltak.

Mindez az 1610-es évekre a varannói lakosok számára is hagyományos gyakorlatnak és az élet természetes ritmusának számított. Ebben a „régí usus”-ban hozott gyökeres felfordulást Homonnai Fruzsina halálát követően a birtokok felosztása a két örökös, Várday Kata és Nádasdy Katalin között. Az új helyzet első próbája az Érsek András halálával megüresedett varannói prédikatori állás betöltésének kérdése volt, amely kezdetben problémamentes kapcsolatot vetített előre. Szentiványi Zsigmond 1610. május 28-án örömmel írta Várday Katának, hogy „Homonnainé asszonyom öngyűlötsége sem pápista, hanem igaz keresztény valláson vagyom... el is higgye nagyságod még asszonyom öngyűlötsége él, és gyermekei ezen az földön vagy egy lakik, soha más valláson való prédikátor Varannón nem lészen.”²⁶

Nádasdy Katalin ekkor mindössze néhány hónapja volt a konvertita Homonnai Drugeth György felesége, aki ekkor már intenzív térítő munkát folytatott birtokain. 1609-től rendszeresen időztek jezsuiták a környezetében, 1612-től pedig már rezidenciát működtettek a Varannótól néhány kilométerre fekvő Homonnán, ami néhány éven belül a katolicizmus felső-magyarországi központjává vált.²⁷

A kezdeti optimista kilátások hamarosan éles fordulatot vettek. Egy „öngyűlötségek jóságga között való injuriák eligazítására” összeállított jegyzőkönyvszerű feljegyzés 1613. március 14-én már 33 tételben sorolja fel a különféle haszonvételek megosztása körül kialakult nézeteltéréseket.²⁸ Rögtön mellette található azonban egy másik jegyzőkönyv is, amely „az minémű violentiák verések estenek az varannai

²⁵ *Jankovics József – Kőszeghy Péter: Kisvárdai viszonyok – Telegdy Kata verses levele.* In: MONOKgraphia Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk.: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp. 2016. 324–326.

²⁶ MNL OL P 707. NB 31. No. 10821. Szentiványi Zsigmond Várday Katának 1610. május 28.

²⁷ *Lukács László – Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619).* In: Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szerk. Balázs Mihály – Font Zsuzsa et al. Szeged 1997. 355–401.

²⁸ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 52–54.

jószágban” címet kapta.²⁹ Ebben a szintén elég terjedelmes iratban a tettelegességig fajuló eseteket jegyezték fel 1617-ig bezáróan.

Kezdetben Várday Kata varannói ügyintézője, Kádas András volt az atrocitások elszenvetője, akit 1613. július 14-én „pálcákkal és lapáttal, ugyan Orosz Tamás urammal együtt egynéhányak, míg kedvek tartotta, igen erősen meg verték”.³⁰ Csicseri Orosz Tamás és Kapy Tamás Homonnai Drugeth György emberei voltak, akik számos alkalommal felbukkannak a feljegyzés lapjain. Néhány esetben igen komoly összetűzésekről olvashatunk, mint 1615-ben, mikor „Erős Gergelyt Homonnai uram öngagsága szolgája Sidi Ferenc az utcán, azon Erős Gergely háza előtt agyon ütötte, hogy sokáig holtelevenen feküdt”. De hasonló kriminológiai kategóriába tartozik az is, hogy „ugyan akkor Varannai Kalmár Mátyást is hátban baltával igen ütötte volt”.³¹

A legnagyobb visszhangot mégis az előbbiekhöz képest jóval kevesebb erőszakkal párosuló, a varannói jobbágyok és polgárok lelki életét azonban lényegesen jobban felkavaró esemény váltotta ki. 1615. október 18-án „mentenek volt az Homonnai uram öngagsága varannai barát papjai az Tott templomra”. Egyértelműen nem derül ki a beszámolóból, hogy pontosan milyen események játszódtak le a szlovák evangélikus lelkész temploma, vagyis a felső templom előtt, de a városvezetés szinte teljes létszámában felvonult és számon kérték az ott tartózkodókat. Pontosabban közölték velük, hogy „onnan menjenek el, mert ott semmi járójok nincsen. ... De az barát mondotta hogy ha ugyan vért kell ki is ontani ott, mint egy mátyrnak, még sem megyen el onnat. Mert az ő elejek csináltatták volna azt a templomot. Melynek miatta az, kik prédikáció hallgatni mentenek volt is nem mehettek be az templomba, mivelhogy az templomotis féltették tőlük, hogy valami móddal el ne occupálják. Miattok az nyavajás tót prédikátornak is ott kinn kellett prédikálni.”³²

Az eset nem előzmények nélküli, hanem egy hosszú ideje éleződő konfliktus kibontakozásának a fordulópontja volt. A homonnai jezsuita kollégium megszervezése és a körülötte zajló missziós munka nagyon korán elérhette Varannó környékét is. Az 1614. október elején összeült zempléni megyegyűlésen Csicsery Ambrus, Várday Kata tiszáninneri birtokainak prefektusa azzal a panasszal fordult a megyéhez, hogy a varannói uradalomban számos jobbágy katolikus hitre tért, erre hivatkozva pedig nem hajlandóak teljesíteni a protestáns prédikátor javadalmát jelentő szolgáltatásokat, ellenben a katolikus papnak fizetnek. A tisztartó érvelése az volt a vizsgálat

²⁹ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 58-61.

³⁰ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 58. v.

³¹ Uo. fol. 58. v.

³² Uo. fol. 58. v.

alatt, hogy a régi urak a jövedelmeket a parókiához rendelték, ezért „míg az prédikátorok bírják az parókiát, ahhoz rendelt jövedelmet is nekik kell adni”.³³ Csicsery igyekezett kielégítő felvilágosítást adni a további ügymenettel kapcsolatban, de érezhetően a vármegyében sem tudták megfelelően kezelni a fennálló helyzetet. Igen sokatmondó azonban, ahogy a levelét zárta: „Az istenért kérem nagyságod, hogy írjon nagyságod a káplánnak, és igen felette intse, hogy minden nehézséget hátra hagyván vagy vagyon fizetése vagy nincsen de igen gyakorta szünetlen kijárjon közikben prédikálni, mert ha ebben elő mehetnek és az szegény bolond községet arra bírhatják, bizonyosan higgye nagyságod nagy szakadás léssen az kereszténységben. Példa Homonna, kitől az úristen éltig oltalmazza...”.

A majdnem pontosan egy évvel később történt templomfoglalási kísérlet azonban valószínűleg nem a jezsuitákhoz kapcsolódik. A jezsuiták 1615. évi beszámolójából értesülhetünk arról, hogy megfordultak Varannón is, ahol már jelentős számú katolikussal találkoztak, akik templommal azonban nem rendelkeztek, hanem a Homonnai Drugeth udvarházban tevékenykedő papok lelki gondozása alatt álltak. A páterek konkrétan meg is nevezték, hogy a ferences kollégáik vannak jelen a településen.³⁴ Ezek minden valószínűség szerint a gersei Pethő család által nem sokkal korábban létrehozott sztropkói konventuális ferences rendházból kerülhettek Varannóra. A sztropkói rendház ferencesei a Lengyel Királyságból szivárogtak át Magyarországra, és elsősorban a zempléni és sárosi szláv népesség térítésével, illetve pasztorációjával foglalkoztak.³⁵ A rend itteni tevékenységének első jelentős szervezője Radzini Benedek volt, aki elsősorban nyelvi okokra visszavezethetően rendkívül sikeres térítő munkát koordinált az evangélikus szlovákok körében. A varannói források egy bizonyos Hyppolitus és Cyprianus barátokat említenek, akik huzamosabb ideig tartózkodtak a városban, és mint a fentebb idézet szöveg tanúsítja, helybéli gyökerekkel rendelkezettek.

Az 1615. évi nagy rémületet kiváltó esemény szintén a vármegye elé került, ahol Várday Kata panasának helyt adva az ügy kivizsgálását kérték Forgách Zsigmond országbírótól, aki a leleszi káptalant kérte fel a vizsgálat lefolytatására. Ennek eredményeként ismert egy 73 tanú vallomását rögzítő jegyzőkönyv. A kihallgatást végző biztosok a templomfoglalási kísérlet részleteinek felderítése mellett arról kérdezték a varannói lakosokat, hogy erőszakkal kényszerítették-e

³³ MNL OL P 707. NB 31. No. 10386. Csicsery Ambrus Várday Katának, Varannó, 1614. október 1.

³⁴ Lukács L.–Molnár A: A homonnai jezsuita kollégium i.m. 378.

³⁵ Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S.a.r. Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae 1.) Budapest–Róma 2005. 55.

őket a katolikus hitre. Az október 18-ai eseményekről csak egyetlen tanú, az események egyik főszereplője, Jósa János tudott részletesebben beszámolni. Ő volt az, aki megnyitotta a katolikus pap előtt a templom kapuit, bár a saját kulcsa ugyan nem nyitotta azokat, de egy vasrúd segítségével mégis sikerült bejutniuk. Majd arra hivatkozva, hogy a templomot az őseik építették, saját akaratukból felajánlották és átadták azt a római hit papjának, aminek a jelenlévők közül senki sem mondott ellent.³⁶ Hamarosan azonban megérkezett Sztropkói János evangélikus lelkész a városi magisztrátussal, és a fentebb ismertetett jelenet játszódott le.

A kérdezőbiztosok a többi tanú esetében elsősorban azt rögzítették, hogy valamennyien szabad akaratukból tértek át a katolikus vallásra, és semmi módon nem kényszerítették őket. Többen meg is ragadták az alkalmat arra, hogy elpanaszolják a katolikus hitük miatt elszenvedett sérelmeiket. Leginkább arra panaszkodtak, hogy megtagadják számukra azt, hogy az őseik mellé temetkezhessenek a templomok melletti temetőben, de volt, aki a reformátusoktól elszenvedett verbális sérelmeket idézte fel igen részletesen.³⁷ Nem ismert, hogy milyen következményei lettek a vizsgálat eredményének, de a válaszokból arra következtethetünk, hogy Várday Kata előzetes terveivel ellentétes hatást váltottak ki.

A fennálló problémákat ekkor biztosan nem sikerült megoldani, ugyanis a következő évekből számos hasonló panasz ismert. A varannai református jobbágyok „fejenként” arról panaszkodtak, hogy „nem csak testi nyomorgatást, szitkot, káromlást szenvedtünk, holott pogányoknak is neveznek bennünket, de az mi nagyobb lelkünkben való szomjúságot és éhséget kényszerítettünk akaratlanul és ok nélkül szenvedni, az Homonnai uram önagsága számára valóktól, jobbágyoktól és udvarbéli szolgálóktól, úgy annyira hogy majd mind az Christus tanítvány csak nem titkon és rejtek helyeken kényszerítettünk Istenünknek őfelségének szolgálni, melyet nyilván Templomban kellene végebe vinnünk... lelkiismeretünket üdvösségünknek keresésében tömlöczben és kötélben akarják tartani.”³⁸ Ahogyan a szöveg megfogalmazásából is sejteni lehet, a protestánsok ellenállásának fő szervezője Bakai Péter református prédikátor lehetett.

Az 1616-os év mindennapjai ennek megfelelően elég feszült légkörben telhettek. Előfordult, hogy a Drugeth udvarházban tevékenykedő Hyppolitus barát a reggeli könyörgésre igyekvő Tot János

³⁶ „Et quia templum ipsum maiorem et progenitos ipsorum extrui et aedificari fecissent, prout attunt ita etiam premine spontanea sua voluntate dictus testis templum ipsum antefato sacerdoti Romane fidei concepsisset et assignasset.” MNL OL P 108. Rep. 81. Fasc. A. No. 3. fol. 15. v.

³⁷ MNL OL P 108. Rep. 81. Fasc. A. No. 3.

³⁸ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 71. r.

prédikátort az utcán letámadta és különféle szitkok kíséretében megkísérelte „ki tépni az szakállát”.³⁹ Az év végén adventhez közeledve végül egy fontos lépésre szánták el magukat. Egy éjszakán fegyveres katonákkal és egy lakatos mesterrel felszerelve feltörték a magyar templom harangtornyát, a zárat kicserélve elfoglalták azt.⁴⁰ „... azóta fogva minden hajnalban erősen harangoznak aranyos misére. Senki pedig akit mer szólni, fogatkoznak, hogy karácsonyra az templomot is elveszik. Kérem annak okáért nagyságodat, az úrral önagyságával, Csicseri Ambrus urammal az egyenlő hatalmas Istenért és a Jesus Kristusért, nagyságod viselje pápistaságban halandó ecclesiánknak gongyát”.⁴¹

Komolyabb problémák azonban az iménti sorok szerzőjének, Bakai Péternek 1616 végén bekövetkezett halála után alakultak ki. Kisebb civakodásokat leszámítva ugyanis komolyabb összetűzés, vagy valamelyik protestáns prédikátor elűzésére nem került sor. Bakai halálával azonban megüresedett az alsó templom parókiája, az utód személyének kijelölése pedig konkrét lépésekre kényszerítették a patrónusokat.

Homonnai Drugeth György varannói udvarbírája 1617. január 29-én a reggeli órákban elfoglalta a református magyar templomot és a további intézkedésekig le is pecsételte annak kapuját. Ebből ismét a teljes városi magisztrátust mozgósító ellenakció kerekedett, de ezt már az udvarházból kivonuló katonák tartóztatták fel, sőt, „Pataky András azt is mondta, hogy az nemes embert is szintén úgy nem szánia meg ölni, mint az paraszt embert, és ugyan azon napon az templomot elzárták és el is pecsételték, ki az mai napon is elfoglalva vagyon”.⁴²

A pecsétet azonban nem sokkal később Szegedy Dániel református prédikátor törte fel, akit Várday Kata helyezett be a varannói magyar prédikátor állásába. A helyzet komolyságát mutatja, hogy tavasz elején Nádasdy Katalin személyesen is megjelent Varannón. Hivatalosan Sebessy Fruzsina temetése miatt szállt meg a varannói udvarházban, de ott-tartózkodásakor ismét kizárták a református prédikátort az alsó templomból és katolikus papok kíséretében látogatta a szentegyházat.⁴³ Március 13-án egy levelében is közölte nemtetszését Várday Katával az új prédikátor személyével kapcsolatban, akit értesülései szerint illetlen viselkedése miatt nemrégiben Liskáról kergették el. Arra kéri Katát, hogy küldje el Szegedyt és „egyenlő

³⁹ Uo. fól. 59. r.

⁴⁰ Uo. fól. 59. r.

⁴¹ MNL OL P 707. No. 10174/b. Bakai Péter Várday Katának, 1616. december 15.

⁴² MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fól. 60. r.

⁴³ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fól. 68. r.

értelemről tegyünk olyan prédikátornak hivatalt ... aki mind becsületünkre, s mind pedig ennek az városnak lelke épülésére tesznek.”⁴⁴ Ekkor már azonban Nádasdy Kata emberei kihányták a parókiáról Szegedy holmiját és elüldözték a városból.⁴⁵

Ez a pont tekinthető a varannói konfliktus csúcspontjának, ami azonban a két birtokos patróna kegyúri jogának gyakorlásán túli problémákat vetett fel. A megoldást ugyanis nem a birtokosok közötti erőviszonyok diktálták, hanem egy sokkal jelentősebb érdekképviseleti rendszer aktivizálódott. Az ügy ismét Zemplén vármegye törvényszéke elé került, most már azonban sokkal határozottabb állásfoglalás született a varannói református parókia sorsáról. Nemzetes Anarczy István, Ramocsaházy István, Czinta Miklós deák és Ormos Ferenc készítettek egy „opiniót”, amelynek a kiindulási pontját ecsedi Bátor István végrendeletének a református vallás védelmét biztosító kikötése jelentette. Ennek értelmében Nádasdy Katának is tartania kell magát a testamentum követésére kiadott reverzálishoz és biztosítani Varannón a „régí Usus”-t. A prédikátor kijelölését a zempléni esperesre kell bízni, aki a törvényszék felé jelezni fogja a döntését.

„Ha peniglen Homonnai Györgyné asszonyom öngagsága ezeknek nem engedne, hozatna öngagsága Nyáry Pálné asszonyom egy compulsoria mandatumot az Leleszi Conventre és Homo Regiusra, de az Homo Regius az mi hitünkön való lenne, Inquiráltatván Varanon és egyebütt is az Varannai Szentegyház dolgából, és hogy az Testamentumot reversalisával egyetemben, melyek fel nem állotta meg és melyek fel vállalta, tetszenek ki, hogy ha császár urunk öfelsége és ország eleibe kell az dolgnak menni és törvénnyel vagy egyéb képpen véghez menni, világosan tessék ki és ott is legyen az öngagsága ártatlanságának tökéletes evidentiája. Ha pedig az Regalis alá jönne és az ország gyűlése continuáltatnék Posonban, minden az felső Magyar országban lévő vármegyéket requirálván, kérvén azon, hogy Instrukciojukban adnak követeknek, el vévén az Attestatiot, hogy mellette lennének öngagságának Igazságában...”⁴⁶

Az ügyet tehát Zemplén vármegye kész lett volna elvinni a legmagasabb fórumig, az országgyűlésig, ahol a 13 felső-magyarországi vármegye összehangoltan sorakozott volna fel a varannói református

⁴⁴ MNL OL P 707. No. 10627. Nádasdy Katalin Várday Katának, 1617. március 13.

⁴⁵ Zoványi Jenő lexikona szerint Szegedy Pastoris Dánielről lehet szó, aki 1598-tól huzamosabb ideig folytatott tanulmányokat Wittenbergben, majd Heidelbergben. Hazatérve Tokajban volt első pap, innen pedig Olaszliszkára került, ahol 1615-ben elveszítette lelkészi állását. 1617-ben már Debrecenben tűnt fel szintén lelkészként. Lásd: *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 585.

⁴⁶ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 69. r.

egyház védelmében. Az 1617 decemberére meghirdetett országgyűlés Zemplén vármegyei követeinek utasításába konkrétan ugyan nem került bele a varannói incidens, de jónéhány pontban a vallásügyi visszasságokkal foglalkoztak.⁴⁷ Az a fenyegetés azonban, hogy a felső-magyarországi vármegyék összehangoltan lépnek fel a protestánsok érdekében, már a hosszabb távú folyamatokat vetítik előre. Az 1618. évi országgyűlésen tapinthatók ki elsőként a résztvevő rendek felekezeti alapú tömörülése, amely az 1670-es évekig egyre határozottabb körvonalat öltött.⁴⁸ Ennek az eddig keveset vizsgált folyamatnak a jelentőségét további kutatásokkal kell a későbbiekben árnyalni.

A varannói felekezeti viszonyok változása, pontosabban változatlansága azonban egyenes kivetülése az országos felekezeti-politikai viszonyoknak. Sőt, figyelembe véve, hogy Homonnai Drugeth György volt Zemplén vármegye főispánja a vélemény megfogalmazásakor, az itteni erőviszonyok egyértelműen a protestáns köznemeseknek kedveztek.

A következő évben Homonnai a törvényes keretek között maradvra tett még egy kísérletet, hogy megszerezze az akkor üresen álló magyar templomot a katolikus hívek számára. Megírta Várday Katának, hogy a varannói bíró felkereste őt a polgárok nevében, akik saját maguk között megegyeztek arról, hogy a nagyszámú katolikus lakosra tekintettel a templomot átadnák nekik.⁴⁹ Erre minden valószínűség szerint nem került sor, de a következő néhány évből nem ismert ide kinevezett prédikátor sem, ennek ellenére mégis a reformátusok pozíciójának erősödése figyelhető meg.

Ennek a legfőbb oka Bethlen Gábor 1619 augusztusában megindított hadjárata volt, ami gyakorlatilag elsöpörte az elmúlt években felépített katolikus szerveződést Felső-Magyarországról. Maga Homonnai Drugeth György is elmenekült és nem sokkal később Lengyelországban meg is halt. Birtokai névleg ugyan a család birtokában maradtak, ténylegesen azonban a Bethlen által kiépített igazgatási rendszer keretei közé kerültek.⁵⁰

⁴⁷ Követutasítás az 1617. évi országgyűlésre. Közli: Nagy Iván. In: Történelmi Tár 1881. 80-86.

⁴⁸ *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve 2. 1608-1647 Budapest 1891. 111-135.

⁴⁹ MNL OL P 707. No. 10505. Homonnai Drugeth György Várday Katának, 1618. augusztus 14.

⁵⁰ 1623-ban a Drugeth családot hosszú ideje szolgáló Gombos Jánost nevezték ki a Homonnához, Jeszenőhöz, Csicsvához és Varannóhoz tartozó jószágok inspektorává és prefektusává, de Bethlen Szepesi Kamarájának volt alárendelve. Reverzálisa és instrukciója: A Rákócziak levéltárából 1611-1630. Történelmi Tár 1894. 659-663.

Az 1620-as években egyfajta utóvirágzását figyelhetjük meg annak a késő reneszánsz humanista kultúrának, amely ecsedi Báthori István udvarában élte fénykorát, majd annak széthullása után örökségét a Várday-Nyáry család vitte tovább.⁵¹ Ez az új sztoikus kulturális arculat egészen az 1630-as évek közepéig meghatározó volt az Ecsedtől Varannóig terjedő országrészben, melynek központjai a család birtokában lévő mezővárosok voltak. Az itt tevékenykedő prédikátorok, tanítók és deákok külföldi tanulmányait és kulturális törekvéseit javarészt Várday Katának finanszírozták, amely természetesen szorosan összekapcsolódott saját igényeik kielégítésével.⁵²

Ezek közül is a legfontosabb központnak Varannót tekinthetjük, ugyanis ide telepedett le valamikor 1621 körül Várday Kata első házasságából származó lánya, Telegdy Anna és férje Nyáry István tíz év körüli kisfiukkal, Ferkóval. A család egyetlen fiú örökösének nevelésére kiemelt figyelmet fordítottak és a rendelkezésükre álló kulturális tőke legjavát ennek szolgálatába állították. Az arisztokrácia nevelésében (különösen a protestánsok esetében) ekkor még jellemző volt, hogy a csemeték nem a saját felekezetüknek megfelelő iskolában folyatták tanulmányaikat, hanem a család közvetlen környezetében építették ki az oktatási közeget. Nyáry Ferkó esetében ez a varannói udvarházban történt meg, ahol 1621-től Szepesi Csombor Márton gondoskodott a neveléséről. Szepesi hosszas európai peregrinációját követően elsőként a kassai iskola igazgatója volt egy rövidebb ideig, majd Nyáry István szolgálatába lépett, ahol a varannói református magyar prédikatori tisztséget nyerte el. Emellett természetesen patrónusai támogatását élvezte munkái megírásában és kiadásában is. Köztük van az Udvari schola című erkölcsstani értekezés, amelyet bevezető soraiban Nyáry Ferenc lelki épülésére ajánlott és feltehetően személyesen is erre okította.⁵³ A korszakos jelentőségű munka azonban már csak a szerző és tanítványa halálát követően jelent meg. Mindkettőjüket az 1622-ben tomboló pestis ragadta el. A Ferkó temetésén elhangzott Négy szép hallottas Praedikatiok szerzői, Kovásznai B. Imre, Kis-Kaposi István, Miskolczi S. János és Iratos T. János, valamint a kötet verses latin orációjának megalkotója, Gnostius (Szucsányi) János is mind a család patronálását élvezték. Mecénási tevékenységük azonban nem csak a közvetlen alkalmazásukban álló személyekre terjedt ki, hanem az egész északkeleti országrészre.⁵⁴

⁵¹ *Jankovics J. – Kőszeghy P.*: Kisvárdai viszonyok i.m. 320–334.

⁵² *Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter*: A Bedegi Nyáry família nyomtató mestere: ifjú Klósz Jakab. Magyar Könyvszemle 82/4. 331–334.

⁵³ Szepesi Csombor Márton összes művei. S.a.r. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter. Bp. 1968. 71–97.

⁵⁴ *Pesti Brigitta*: Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében. Budapest–Eger 2013. passim.

Egy-egy mű megjelenésének pártolásán túl az utánpótlás nevelésre is komoly figyelmet és jelentős anyagiakat fordítottak. Pataki Imre frankfurti és angliai, valamint Jáнки Tőrös János hasonló útvonalú peregrinációját is Várday Kata finanszírozta.⁵⁵ A patróna halálát követően Telegdy Anna vette át anyja szerepét mind a birtokigazgatás, mind pedig a mecenatúra területén. Varannóra kiemelt figyelmet fordított, ahová éppen Jáнкit helyezte prédikátornak 1630-ban. Krucsay András udvarbíró leveleiben gyakran előforduló téma a református prédikátor javadalmának biztosítása, ami úgy tűnik, hogy Telegdy Anna szívügyének számított. Jáнки helyzetét Anna 1634-ben bekövetkezett halála sem tudta megingatni, és még 1639-ben is a varannai eklézsiát szolgálta.

Telegdy Anna halála azonban a Báthori hagyományok aktív ápolásának végpontjaként tekinthető, legalábbis olyan tekintetben, hogy ezután a birtokosok a tőlük telhető módon igyekeztek kivonni magukat a református prédikátorok közvetlen támogatásának rendszeréből. Kiválóan jelzi a változás lényegét, hogy Nyáry István nem sokkal a felesége halála után áttért a katolikus hitre, az ő közvetlen finanszírozásával pedig Kisvárdai Eh Mihály már nem a helvét szellemiségű nyugati egyetemeket látogatta, hanem a római Collegium Germanicum et Hungaricumban végzett bölcseleti tanulmányokat, majd papi pályára lépett.

Miután Bethlen Gábor halálát követően a fejedelemnek átengedett hét vármegyét visszacsatolták a Magyar Királyság közigazgatása alá, fokozatosan, de igen határozott módon megindult a katolikus pozíciók visszaépítése is. Már 1630-ban II. Ferdinánd mandátumban adott utasítást Nyáry Istvánnak arra, hogy adja vissza a konventuális ferenceseknek az egykori varannói kolostorukat minden hozzátartozó javadalommal együtt.⁵⁶ Ez egybevág a frissen létrehozott Congregatio Propaganda Fidei missziós célkitűzéseivel, miszerint az egykori minorita kolostorokat igyekeztek visszaszerezni és újra berendezni.⁵⁷ Így jutott el számos olasz konventuális ferences Felső-Magyarországra, ahol a Propaganda apostoli missziós felhatalmazásával tevékenykedtek, a varannói rendház visszaszerzésének pedig kiemelt figyelmet szenteltek. A Homonnai Drugeth János mellett működő Giovanni Battista Fiorentino misszióprefektus és kollégája, Pietro Vallonica da Sant Angelo is számos jelentésében beszámolt a varannói kolostor visszaszerzésének aktuális helyzetéről. Ez utóbbi 1636. június 26-ai jelentésében többek között arról írt, hogy a pünkösdi

⁵⁵ Kovács S. – Kulcsár P.: Klösz Jakab i.m. 332.

⁵⁶ MNL OLP 707. Fasc. 13. No. 187. II. Ferdinánd mandátuma Nyáry Istvánnak, 1630. május 25.

⁵⁷ Galla F.: Ferences misszionáriusok i.m. 51–53.

ünnepek folyamán Nyáry István gróf visszatért a szent hithez, vagyis közreműködésükkel katolizált.⁵⁸

Ezzel egy lépéssel közelebb érezhették magukat a birtokában lévő varannói templom megszerzéséhez, amihez tudomásuk szerint olyan szépszámú jószág tartozik, amelyből akár 30-40 szerzetes vagy két kolostor is eltartható lenne.⁵⁹ Vallonica még attól sem riadt vissza az ügy érdekében, hogy az 1638. évi országgyűlésre készülve, a Pozsonyban tartózkodó Esterházy Miklós nádort is megkeresse és megpróbálja rávenni, hogy érvényt szerezzen a néhai II. Ferdinánd varannói kolostor visszadására felszólító rendeletének. Esterházy felesége, Nyáry Krisztina révén földbirtokosként is érintett volt ugyan Varannóval kapcsolatban, de a protestáns rendekkel fennálló egyébként is kiélezett helyzetet nem akarta tovább fokozni a bonyolult varannói állapotok megbolygatásával.⁶⁰

Az 1639. évi református egyházlátogatás alkalmával azonban azt jegyzeték fel, hogy néhány héttel odaérkezésük előtt „a varannai magyar templomot a parókiával egyetemben némely gyülevész pápista ember supplicatiójára az urak: Homonnay János generális és iudex curiae, és Esterházy Dániel el akarták venni...”⁶¹ Ekkor még úgy tűnik, hogy nem jártak sikerrel, de 1640-ben már biztosan a katolikusok kezén volt a templom. Barkóczi Ferenc 1640 februárjában már arra figyelmeztette Drugeth Jánost, hogy a zempléni esperes több kollégájával megkereste a vármegyét, akik valószínűleg hamarosan nála is jelentkezni fognak. A forrásokból további részleteket sajnos nem tudunk meg az ügy következményeiről, de nagy valószínűséggel az 1617. évi eljáráshoz hasonló módszerhez nyúlhatott a vármegye.

A következő információ már Harthay Gábor zempléni alispán 1645. május 31-ei naplóbejegyzéséből származik, miszerint aznap adta át a református prédikátoroknak a varannói templomot minden tartozékával.⁶² Ez bizonyára I. Rákóczi György hadjáratának eredménye lehet, aminek egyik fő célkitűzése éppen a protestáns vallásszabadság garantálása volt.⁶³ Az év végén megkötött linzi szerződésben

⁵⁸ *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I. 1572–1717. Ed.: István György Tóth. Bp.–Róma 2002. 745–747.

⁵⁹ *Tóth István György*: Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon. Századok 135. (2001/6.) 1319–1320.

⁶⁰ *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. II. 1572–1717. Ed.: István György Tóth. Bp.–Róma 2003. 947–951.

⁶¹ Zempléni vizitációk i.m. 113.

⁶² Harthay Gábor alispán naplója 1645-ből. Közli: Dongó Gyárfás Géza. Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez 15. kötet (16 évf.) 218.

⁶³ *Kármán Gábor*: A harminceves háború Magyarországon mint vallásháború. In: Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben

azonban nem csak az addigi eredményeket erősítették meg, hanem a jobbágyságra is kiterjesztették a szabad vallásgyakorlás jogát. Mindez a főkegyúri jog gyakorlása szempontjából azt jelentette, hogy tisztán a közösség kezébe került a döntés joga, hogy milyen egyházi elöljárót akarnak maguknak, vagyis ők döntenek el, hogy mely felekezet papja vezesse őket.

A varannói gyakorlat azonban némileg más képet mutat, mint a linzi szerződés rendelkezése.⁶⁴ A református magyar prédikátor visszakerült a hivatalba és a hozzá tartozó javadalmakba, a reformátusok száma azonban rohamos fogyásnak indult az 1650-es évektől kezdve. 1655-ben a leleszi káptalan lefolytatott egy vizsgálatot, amelyben a varannói felekezeti viszonyokat igyekeztek felmérni. A hetven megkérdezett tanú egybehangzóan azt nyilatkozta, hogy a katolikusok jóval többen vannak a városban, mint a kálvinisták. Még „sátoros ünnepekben az catholicusok numerussa superallja az hatszázat”, reformátusok közül azonban alig néhányat tudtak megnevezni, és ezek nagy része sem helybéli lakos, hanem a környékbeli nemesek jártak be a református istentiszteletre.⁶⁵ Az 1660. évi egyházlátogatáskor maga a prédikátor, Mikolai Hegedűs János sem titkolta, hogy „az templomban az isteni szolgálatra, kiváltképpen hétköznap az auditorok ritkán járnak”.⁶⁶

A katolikus hitélet azonban a hívek számának növekedésével egyre aktívabb lett, amit a prédikátor bizonyára egyre elkeseredettebben szemlélhetett. 1657 februárjában például Szegedy György fiának temetésén minden eszközzel próbálta elszabotálni a katolikus szertartás megtartását. Először a templom ajtajában akarta elállni az útját a szertartásra igyekvő katolikus diákoknak, akik végül „rá toldulván erővel bementek”, majd mikor a liturgia alatt énekelni kezdtek, a „calvinista mester is mindjárt énekelni kezdett más éneket”.⁶⁷ Ezt követően a „catholikus egyházfinak kezéből az gyertyát kikapta és az földhöz ütötte”. Végül Szendy György és Balásházy István református nemesek térítették jobb belátásra a prédikátort.⁶⁸

A hívek számának csökkenése azonban úgy tűnik, hogy egyáltalán nem befolyásolta a prédikátor szilárd pozícióját, amit az egyházi javadalomban élvezett. Az 1655. évi egyházlátogatás során a varannói plébániához rendelt két falu, Visnyó és Izsép jobbágycsoportjai „tyrannissal, kegyetlenséggel, törvénytelenéssel vádolják”, ami gyakorlatilag föl-

az ókortól napjainkig. Szerk.: Pósn László – Veszprémy László – Isaszegi János. Bp. 2020. 295–323.

⁶⁴ A linzi béke okirattára. Kiad.: Szilágyi Sándor. Bp. 1885. 426.

⁶⁵ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 18. fol. 121–127.

⁶⁶ Zempléni vizitációk i.m. 275.

⁶⁷ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 21. fol. 144. r.

⁶⁸ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 21. fol. 145–146.

desúri túlkapasokat jelentett. Vagyis a prédikátor az egyházi javadalmakat élvezve, szinte önálló tényezőként foglalta el helyét a varanói közösségben, amelynek mind partónusa, mind pedig a lakosainak döntő többsége más felekezethez tartozott. Olyannyira szilárdak voltak a pozíciói, hogy 1658-ban csicseri Orosz Tamás ungi alispánnak tett panaszt, hogy az említett két falu jövedelmeiben valamilyen kárt szenvedett Homonnai György udvarbírája részéről, ami „miatt urammal kelletik perlenem, uram ellen actor lennem...”.⁶⁹ Vagyis a prédikátor ismét a vármegyénél kereste a védelmet a katolikus földesúrral szemben.

Egyházigazgatási tekintetben azonban egyre több konfliktus keletkezett a (szlovák) evangélikusokkal. Már az 1610-es évek végéről is vannak adatok az evangélikusok jogainak csorbításáról, de ekkor még Várday Kata próbálta meg a református szertartást rákényszeríteni az ágostai hitvallás követőire. Az 1630-as évektől azonban a felekezeti arányok az evangélikusok javára változtak, és ennek következtében a konfliktus jellege is megváltozott. Ekkortól az evangélikusok azt sérelmezték, hogy a lelkipásztoruk számára a nagyobb számú gyülekezet ellátása jóval több munkát igényel, mint a református prédikátortól a saját hívei gondozása, a jövedelmek azonban mégis az ő kezébe kerülnek. Homonnai Drugeth Jánosék 1639-es templomfoglalási kísérlete során a varanói evangélikusok emiatt a katolikusokat támogatták a konfliktusban. Az 1597. évi unió kereteit azonban 1660-as évekre feszítette szét véglegesen az az abszurd helyzet, hogy a hívek nélküli református prédikátor gyakorolta a felügyeletet az igen népes evangélikus gyülekezet felett. Ennek az ellentmondásnak a feloldására a felső-zempléni evangélikusok 1662-ben nyilatkozatot tettek arról, hogy el kívánnak szakadni a zempléni református eszperességtől és a sárosi evangélikus gyülekezethez csatlakoznak. Ennek tényét 1663. február 28-án a Sáros megyei evangélikusok küldöttsége közölte Mikolai Hegedűs Jánossal, ezzel a varanói református-evangélikus unió felbomlott.⁷⁰

Mikolai még ez évben távozott Varanóról, de a református templom és a hozzátartozó parókia háborítatlanul élvezte az addigi kiváltságait egészen 1672-ig.⁷¹ Ekkor a pálosok kapták meg a varanói felső templomot, hozzá Izsépet és Visnyót, illetve húsz ekealja földet, réteket és egy jól jövedelmező malmot is.⁷² Az eset körülmé-

⁶⁹ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 25.

⁷⁰ Zempléni vizitációk i.m. 440.

⁷¹ *Kónya Annamária*: Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században. Sárospatak 2013. 152.

⁷² *Galla Ferenc*: Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században. S.a.r. Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae 11.) Budapest–Róma 2015. 365.

neyei nem ismertek, de a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolását követő nyílt, erőszakos ellenreformáció módszerei számos környékbeli példából ismertek.⁷³

Annak eldöntésében, hogy mennyire tekinthető egyedinek a varannói református prédikátor esete, aki az 1650-es évekre szinte önálló intézménnyé vált, egy ungvári példa segíthet. A Homonnai Drugethek központjának tekinthető Ungvár mezővárosában a reformátusoknak sikerült megtartaniuk közösségüket annak ellenére is, hogy a birtokos család az 1610-es évek elejétől a katolikus vallás terjesztésének elkötelezett híve volt. Komolyabb kihívást az jelentett számukra, amikor 1636-ban Drugeth János Homonnáról Ungvárra költöztette a jezsuiták gimnáziumát. Az 1650-es évektől ugyan Kassa átvette a központi szerepet a felső-magyarországi régió katolikus megújulásának irányításában, de Ungváron a jezsuiták egészen a rend feloszlataáig jelen voltak és aktív oktatási tevékenységet folytattak. Működött azonban egy református iskola is a városban, amelyben Szepesi András töltötte be a tanítói tisztséget és egyben ő volt a város elsőpapja is 1644-től, egészen 1657-ben történt elűzéséig.

Első hallomásra könnyen azt gondolhatnánk, hogy a katolikus földesúr ellenreformációs törekvéseinek eshetett áldozatul a református prédikátor, de az eset kapcsán fennmaradt források egészen más megvilágításba helyezik az ügyet.

A felekezeti konfliktusok Ungváron a református és katolikus iskola diákjai között éleződtek ki, amelynek első említései 1654. december 9-éről származnak. Ekkor a református diákok „Körösi János torából megrészegeedvén” rátámadtak a katolikus kollégiumra. A szemtanúk arról számoltak be, hogy bár egy kard is előkerült, de csak kisebb dulakodásra került sor a diákok között. Itt a tanító ugyan még békéltető szerepben tűnt fel, de többek szerint inkább csak szemlélte az eseményeket, egy tanú szerint pedig az egyik fő felbujtó egy „Caroli” nevű református tanuló, az iskolamester öccse volt.⁷⁴

Szepesi erőszakos eltávolításához a következő incidens szolgáltatta a közvetlen indokot. Valamikor 1656 végén a prédikátor egy pallossal a kezében jelent meg az jezsuiták iskolája előtt és kövel kezdte dobálni a kollégium ablakait, közben pedig hangosan szidalmazta a katolikus diákokat. A helyzetből végül ő maga került ki rosszabbul, mivel katolikus diákok megalégték a szidalmakat, és a prédikátor vérző orral tért haza.⁷⁵ Az események azonban ennek hatására élénkülhettek meg, ugyanis mindkét fél magát érezte sértett félnek.

A források sajnos nem teszik lehetővé, hogy az eseményeket kronológiai sorrendben felépítve megismerjük, de 1658-ra az ügy Zemp-

⁷³ Legjellemzőbb Sárospatak példája: *Péter K.*: *Jezsuiták* i.m. 41–43.

⁷⁴ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 20/a. fol. 137. r.

⁷⁵ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 19.

lén vármegye közvetítésével Wesselényi Ferenc nádor elé került, aki a lefolytatott vizsgálat alapján elrendelte Szepesi visszahelyezését az ungvári elsőpapi állásba ugyanazokkal a feltételekkel, amelyekkel azt megelőzően alkalmazták.⁷⁶

Feltehetően ennek hatására Homonnai Drugeth György összeállított egy olyan jegyzéket, amely a saját szemszögéből gyűjti egybe azokat a sérelmeket, ami miatt jogosnak tartja a prédikátor eltávolítását, számunkra pedig kiváló jellemzést nyújtja a kegyúri jog gyakorlásának.⁷⁷ A forrás szövege alapján a panaszokat az ungi egyházmegye esperesének állította össze, akinél a prédikátor megbüntetését (vagyis az eltávolításának jóváhagyását) akarta elérni. A felhozott vádak valóságtartalmát egy kontrollforrás is alátámasztja, ugyanis a vád bizonyítására egy vizsgálat is lezajlott, amelynek során az ungvári lakosok megerősítették a történeteket.⁷⁸

A panaszok egy része azonban nem is konkrétan Szepsire vonatkozik, hanem általánosságban a prédikátorok jogérvényesítési gyakorlatával kapcsolatban fogalmaz meg fenntartásokat. Elsőként azt, hogy a református iskolához tartozó személyeket – diákokat és személyzetet egyaránt – szinte kivonják a földesúri bíraskodás alól és az esperes, illetve az egyházi testület elé viszik az ügyet. (A joghatósággal kapcsolatban Görgei János esperes is megfogalmazta bizonytalanságait Homonnai számára. Szerinte az országgyűlés elé kéne vinni az ügyet, hogy átfogóbb szabályozás szülessen ezzel kapcsolatban, a jelenlegi helyzetben azonban kompromisszumos megoldást javasol és szolgabírák kiküldésével a vármegyére bízna a kivizsgálást.⁷⁹)

Ezen túlmenően Homonnai szerint a vármegyékben is olyan befolyásra tettek szert a prédikátorok, ami már sok esetben a nemesi szabadság rovására megy. A vármegyék „közönségében” a protestánsok vannak többségben, akik felett sikerült olyan befolyást szerezniük, hogy szinte „az Prédikátorok Fautori”. Még a nemes embernek „longus processussal való úton kell procedálni”, addig a prédikátoroknak elég előszóban előadni a panaszaikat, és „máris küldtön küldik az vice ispánt”. Szepesi esetében mindez azzal egészült ki, hogy „az fejedelem asszony önagsága fogta leginkább pártját, s mint eszembe veszem önagsága intimatiójából mind az egész tizenhárom vármegye akarnak megtalálni felőle, az mint már zemplénieknak, Ungnak, Abaújvárnak és Sáros vármegyének követi voltak nálam követségben...”. Az 1650-es évek végén tehát ismét előkerül a felső-magyarországi vármegyék összehangolt érdekérvényesítő gyakorlata, amire

⁷⁶ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No.27. Wesselényi Ferenc mandátuma, 1658. június 15.

⁷⁷ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/b.

⁷⁸ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/a.

⁷⁹ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 31.

Homonnai véleménye szerint a fejedelemszony, vagyis Lorántffy Zsuzsanna igen nagy befolyást gyakorolt.

A nemesi prerogátiva megsértésén túl jónéhány olyan sérelem is előkerül, amelyek Homonnait földesúri jogaiban sértették. „...az prédikátorok mi jobbágyunk lévén, az mi városinkban és faluinkban lakván, az mi jószáginknak és jobbágyunknak proventusiból élvén, s mégis nem hogy urok, de még csak patrónusok se agnoscaltassunk az prédikátoroknak.”

A továbbiakból kiderül, hogy Szepsi András ungvári tevékenysége több ponton is keresztezte a földesúri érdekeket. Anyagi szempontból talán az lehetett a legfájdalmasabb, hogy az Ungváron vasárnaponként tartott heti piac megtartása ellen intenzív kampányt indított. Minden rendelkezésére álló fórumon, így a szószekről és kinn a vásáron is arról győzködte a résztvevőket, hogy az Úr napján az Urat kell szolgálni, nem pedig vásárt tartani. Ennek hatására az árusok elkezdtek elmaradozni, ami jelentős anyagi veszteséggel járt a birtokos számára. De hasonló módszerekkel próbálta rávenni az ungvári házbirtokosokat, hogy ne adjanak ki szobát a jezsuita gimnázium katolikus tanulói számára. A prédikátor javadalmai között minden bizonnyal természetben szolgáltatott bor is szerepelhetett, vagy szőlőbeli részesedés, amit a földesúr kocsmatartási jogát megsértve, a városban igyekezett pénzzé tenni. További károkat okozott azáltal is, hogy a magisztrátus határozott tiltása ellenére Újhelyre utazott, ahol valamilyen járvány terjedt, „így immár városunk is inficiáltatott, mely nekünk nem kicsiny kárunkra vagon”.⁸⁰

Mikor tehát az jezsuita gimnázium diákjaira támadt a prédikátor, mert elég hosszú lista volt a rovásán, „így az én consensusomból, mint olyan erővel való kelleetlen embert városom szolgálaimmal együtt, minden portékájával tisztességesen ki vitettük és jó comitivával oda kísérték ahová magának kedve volt.”⁸¹ Szepsi ekkor Sárospatakra ment és Lórántffy Zsuzsanna védelme alá húzódott, amit a fejedelemszony haláláig élvezett is.⁸²

Végül érdemes Homonnai megoldási javaslatát szintén szó szerint idézni, ami kiválóan jellemzi a jus patronatus kereteit: „Catholicus ember lévén én, nincsen autoritásomban városomból esperes akaratja nélkül az prédikátort ki küldhessem, azon resolutionmal is hogy mást hozzanak, nem ellenzem s nem is ellenezhetem, melyet is így magyaráznak; Ellenkező lévén az ő vallások ez enyémmel, így soha nem tetszenék az prédikátor”.⁸³ Véleménye szerint akkor lenne törvénybe ütköző a prédikátor elűzése, ha a parókiát is elfog-

⁸⁰ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/a. fol. 174. v.

⁸¹ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/b. fol. 178.r.

⁸² *Zoványi J.*: Lexikon i.m. 597.

⁸³ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/b. fol. 178. v.

lalta volna, erre azonban nem került sor, „az Parókia most is kezeknél vagyon, s nem ellenzem hogy más prédikátort hozzanak abban.”⁸⁴

A földbirtokos keze tehát szorosan meg volt kötve, a kegyúri jogaira hivatkozva csak erős magyarázkodás és az esperes beleegyezése mellett léphetett fel a birtokán tevékenykedő prédikátor ellen. Ellenkező esetben bármilyen jogtalannak tartott atrocitás esetén a prédikátorok a református egyházszervezet vezetője közbenjárásával a vármegyéhez fordulhattak jogorvoslatért. A felső-magyarországi vármegyék pedig az 1650-es évekre egy jól összehangolt érdekérvényesítési rendszert alkalmaztak, amely egy befolyásos főnemest is vizsakozásra kényszeríthetett, de az országgyűlésen politikai formáló tényező is lehetett. Mindennek további súlyt adott a Rákóczi-dinasztia jelenléte és a református egyháztámogató tevékenysége. I. Rákóczi György halála után az özvegy fejedelemasszony sárospataki birtokaira húzódott vissza és a felső-magyarországi vallási-politikai élet aktív résztvevője lett. Mint láttuk, Szepesi András elűzését követően az ő pártfogása alá került, ahogyan Mikolai Hegedűs János is kapcsolatban állt vele.⁸⁵ Mindkét prédikátor Angliában végezte külföldi tanulmányai egy részét, így joggal feltételezhetjük, hogy kapcsolatba kerültek a puritán eszmékkel, ami közismerten igen közel állt Lórántffy Zsuzsanna felekezeti érdeklődéséhez élete utolsó éveiben.

Ha a részletesebben elemzett két példát nem is tekinthetjük a felső-magyarországi régió reprezentatív mintáinak, de a kegyúri jog gyakorlatára, a térítő földesúri ellenreformáció lehetőségeire és a protestáns rendi szerveződés folyamatára kiválóan rávilágítanak.

⁸⁴ Uo. 178. v.

⁸⁵ *Zoványi Jenő*: Adatok Mikolai Hegedűs János életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 51/1. (1941.) 86–87.